

ФУНКЦІЙНІ РІЗНОВИДИ ПРЕДИКАТІВ ПРОЦЕСУ У МОВОТВОРЧОСТІ ТОДОСЯ ОСЬМАЧКИ

Тетяна Масицька

Східноєвропейський університет імені Лесі Українки (Україна)

Резюме. У статті проаналізовано функційні особливості предикатів, досліджено семантико-синтаксичну структуру речення, з'ясовано відмінності між формально-синтаксичним і семантико-синтаксичним аспектами речення, виділено семантичні групи із предикатами процесуальної семантики, встановлено функційні особливості предикатів процесу у реченнєвих структурах, якими послуговувався Тодось Осьмачка. Типовою реченнєвою моделлю, яку найчастіше використовував письменник, є конструкція $S + P_v$. Загалом предикати із семантикою процесу формують суб'єктну семантико-синтаксичну залежність, яка не виходить поза межі одного іменника, за винятком окремих предикатів процесу (зміна емоційного стану, процес чекання і под.) та предикатів процесу-локативності. Лексичний діапазон предикатів процесу спрямований на певну тривалість у часовому відрізку.

Ключові слова: семантико-синтаксична структура речення, предикат процесу, семантико-синтаксична залежність, структура речення

Предикат як центральний компонент реченнєвої конструкції продовжує залишатися у центрі уваги мовознавчих студій. Цьому сприяють нові погляди щодо вивчення семантико-синтаксичної структури речення, які сконцентровані на аналізі синтаксичних залежностей. Обґрунтування функційних і семантичних особливостей предикатів пов'язане з проблематикою теорії залежностей. Розгляд закономірностей (граматичних, лексичних, словотвірних) предикатних одиниць дозволить виявити всі особливості семантико-синтаксичних реченнєвих структур, які вони утворюють.

Семантичний потенціал предиката формує семантико-синтаксичну структуру речення. І.Р. Вихованець визначає предикати як «... компоненти речення із значенням ознаки. Типовою формою предикатних знаків виступають дієслова, прикметники, прислівники. На відміну від предикатних, непредикатні знаки (слова) є компонентами із значенням речі (предмета). Отже, такі імена відповідають речам, є назвами речей, які стосуються конкретних ситуацій. Семантичні ознаки непредикатних імен ґрунтуються на речовності (реальній предметності) позначуваних ними об'єктів. Відмінність між предметом, з одного боку, і властивістю або відношенням, з другого боку, становить базу для розрізнення непредикатних і преди-

катних імен»¹. Вчений наголошує, що предикат вказує на кількість непередикатних синтаксем в елементарному реченні, формує їхні семантичні функції і взаємовідношення, тому його варто вважати справжнім центром елементарної конструкції². Визначальне значення предиката в семантико-синтаксичній структурі передбачене в його внутрішніх і зовнішніх характеристиках: у внутрішній структурі кожного речення він виявляє кількість і якість субстанційних синтаксем, а на його семантичній природі реалізовані зовнішні семантичні відношення з іншими компонентами. Доречним у цьому плані вважаємо міркування М.В. Мірченка. Вчений зазначає: «...предикат усякого речення – це особлива семантична сутність, що не передбачає однозначного лексичного заповнення в структурній схемі речення. Як пропозиційна функція предикат передає вказівку на зв'язок із суб'єктами чи об'єктами, які заповнюють віртуальні позиції в реченні або ж можуть їх словесно не представляти»³.

Семантико-синтаксична структура речення підкреслює визначальну роль предиката. Про це свідчить відмінність семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної структур речення. У формально-синтаксичній структурі речення підмет і присудок виступають взаємозалежними членами речення, пов'язаними предикативним зв'язком. Їм властива предикативна взаємозалежність. У реченнєвій конструкції присудок формує формально-синтаксичну залежність другорядних членів речення предметного значення. Семантико-синтаксичну реченнєву структуру відрізняємо від формально-синтаксичної насамперед диференціацією семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної залежностей. У семантико-синтаксичній структурі речення всі синтаксеми, навіть синтаксема у формально-синтаксичній позиції підмета, залежать від предиката. Л. Теньєр вважає дієслівний предикат синтаксичним ядром реченнєвої конструкції⁴, що визначає набір синтаксичних позицій (залежних від дієслова субстанційних компонентів) і зумовлює способи їхнього семантичного і морфологічного оформлення, тобто дієслову-предикату притаманні синтаксичні залежності. Предикат (присудок) формує у змістовому плані кількість синтаксичних позицій та прогнозує їхні функції.

За семантичними ознаками ми диференціюємо предикати на предикати дії, процесу, стану, всеохопного процесу, якісного стану, кількісного стану та стану-відношення. Семантика кожного дієслівного предиката передбачає дію, однак предикати процесу відмінні від предикатів дії насамперед тим, що вказують на ситуацію, у якій відсутній активний виконавець

¹ І. Вихованець, К. Городенська, В. Русанівський, *Семантико-синтаксична структура речення*, Київ 1983, с. 26.

² І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992, с. 41.

³ М. Мірченко, *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк 2004, с. 112.

⁴ Л. Теньєр, *Основи структурного синтаксиса*, Москва 1988, с. 117.

дії. О.М. Межов з цього приводу вказує, що «... процесуальні предикати перебувають на межі предикатів дії і предикатів стану. З предикатами дії їх зближує ознака динамічності, нестатичності, фазовості, а з предикатами стану – здатність поєднуватися з пасивним суб'єктом, який не породжує й активно та безпосередньо не стимулює процес або стан»⁵. Предикати процесу, як і предикати дії, мають ознаку фазовості. У певний проміжок часу проходить тільки окрема фаза процесу, а не процес як загальне явище. Одна процесуальна фаза переходить в іншу, тобто існує цілісність у рамках відповідного часового відрізка. До предикатів процесу належать дієслова із значенням «перетворення», «переходу», «виникнення нової ознаки», «посилення ознаки чи якості».

Структурна організація простого елементарного речення і його компонентів залежать передусім від семантики предиката і його здатності формувати семантико-синтаксичну залежність. В.І. Кононенко констатує, що «... обираючи тих чи тих параметрів аналізу предикатів визначається їхнім типом, мовною специфікацією, матеріалом дослідження тощо. Для української мови з властивим їй потенціалом предикатного вираження характерний широкий набір засобів, розвинута кореферентність, трансформаційність багатьох синтаксичних конструкцій, їхні дериваційні можливості. Це, у свою чергу, відкриває перспективи застосування не стільки власне стандартизованого, структурованого підходу до вивчення предикатів різних типів, скільки врахування особливостей реалізації кожної конкретної моделі з орієнтацією на національну мову, смислову структуру й засоби вираження предиката, функціонально-прагматичні аспекти тощо»⁶.

Предикат функціонує у кожному реченні. Виняток утворюють структурно нечленовані синтаксичні одиниці, виражені частками, модальними словами, вигуками, напр.: *Навіщо* (2, с. 26); – *Ху!..* (2, с. 33); – *Нічого* (2, с. 46); – *Ба ні* (2, с. 55); – *Еге ж* (2, с. 55). Залежно від семантики дієслівного предиката можна встановити основні типи мінімальних реченневих структур із предикатами процесу, які активно використовує Тодось Осьмачка:

1. Структура P_v ⁷ (її репрезентують предикати, що вказують на особливі всеохопні процеси. Суб'єктна семантико-синтаксична залежність при таких предикатах має нульове вираження), напр.: ... *і травую-муравою по гаях, лугах весніло* (1, с. 14); *І похолоділо в його душі* (2, с. 11); *І посеред ночі ... стало світліше і моторошніше ...* (2, с. 12).

2. Структура $S + P_v$ (у ній спостерігаємо суб'єктну семантико-синтаксичну залежність суб'єкта процесу), напр.: ... *жесвіріє день* (1, с. 16); *Море Середземне шумить ...* (1, с. 17); ... *зорі цвітуть* (1, с. 18).

⁵ О. Межов, *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць*, Луцьк 2012, с. 76.

⁶ В. Кононенко, *Предикатоцентрична теорія в логіко-семантичному вимірі*, Предикат у структурі речення, Київ, Івано-Франківськ, Варшава 2010, с. 28.

⁷ S – суб'єкт; P_v – дієслівний предикат; O – об'єкт; L – локатив.

3. Структура S + P_v + O (її позначають предикати процесу, які вимагають функціонування суб'єктної та об'єктної семантико-синтаксичних залежностей), напр.: ... (чуття) **зароджує** світ ... (2, с. 14); ... я **хочу** його трохи **відживити** ... (2, с. 17); (смуга) ... **освітлювала** коло брами діжку ... (2, с. 18); ... земля ... **пахла** картопляним бадиллям (2, с. 25).

4. У структурі S + P_v + L, яку формує предикат із значенням процесу-локативності, встановлюємо суб'єктну і локативну семантико-синтаксичну залежності, напр.: *Монастир **знаходиться** в ліску ...* (2, с. 74); *На столі **вже стояло** п'ять полив'яних мисок ...* (2, с. 75); *Дівчата, хлопці і малі діти **стояли** натовпами серед перекупок* (2, с. 17).

У простих неелементарних конструкціях спостерігаємо перетворений на опорний іменник предикат елементарного речення, а також субстанційні синтаксеми, зумовлені семантико-синтаксичною залежністю. Такі конструкції Тодось Осьмачка використовував переважно для вираження звукової гами, напр.: *Відтіля на світлому теплі доходило в кімнату бджолине гудіння, шелест листя і цвірінькання горобців* (2, с. 40) = *Бджоли **гудуть** + листя **шелестить** + горобці **цвірінькають***; *Цього настрою навіть не сполохав скрип хвіртки* (2, с. 15) = *хвіртка **скрипіла***. На думку І.Р. Вихованця, утворення іменникових словосполучень часто зумовлене вимогами актуального членування речення. Те, що в попередньому реченні було основою повідомлення, в наступному стає вихідним даним. Це й спричиняє поширення іменникового опорного компонента відповідними залежними членами речення. Іменниковим словосполученням властиві різні трансформи речень⁸. При формуванні ускладненого речення з двох або більше семантично елементарних конструкцій у початковій його позиції може функціонувати іменникове словосполучення, яке включає до свого складу перетворений в опорний іменник предикат елементарного речення і повний набір залежних відмінкових (або прийменниково-відмінкових) компонентів від цього предиката. Зміст кожного речення відображає конкретне семантико-граматичне наповнення синтаксичної структури і залежить від семантичного значення відповідного предиката, вираженого дієсловом або іменником. А.П. Загнітко вказує: «Очевидно, з повним правом можна стверджувати, що перетворення вихідних речень у похідні не порушує їх логіко-денотативної основи, а тільки приводить до суттєвих відмінностей у семантичних структурах»⁹. Вирізнення семантично-елементарних речень, з яких за правилами синтаксичної деривації можливо утворити похідні реченнєві структури, є важливим завданням функційного семантико-синтаксичного аналізу.

⁸ І. Вихованець, *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ 1992, с. 54.

⁹ А. Загнітко, *Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис*, Донецьк 2011, с. 599.

Предикати процесу можна досить умовно об'єднати у кілька груп за семантичним, в основному, критерієм:

1) предикати, що вказують на збільшення (зменшення) розміру: *більшати, меншати, мілішати, довшати, виростати, зменшуватися, збільшуватися, дрібнішати* і под.;

2) предикати, що вказують на збільшення (зменшення) ваги, об'єму: *важчати, легшати, тяжчати, обважніти* та ін.;

3) предикати, які позначають перехід в інший предметний стан: *вигорати, визрівати, визріти, википати, викисати, відквітувати, відмерзати, відплодоносити, висихати, волохатіти, драглити, забрунькувати, загусати, заквітати, закипати, закисати, затвердіти, костеніти, крижаніти, мокріти, ржавіти, скам'яніти, тверднути* і под.;

4) предикати, що вказують на зміну якості: *дешевшати, дорожчати, засохнути, гіршати, гарячішати, гострішати, густіти, духмяніти, зів'яти, кислішати, гіркнути, почерствіти, прокиснути, сохнути, рідіти, скисати, трухліти, черствіти* і под.;

5) предикати, які мають значення зміни фізичного стану: *виростати, глухнути, жилавіти, жиріти, дерев'яніти, дряхліти, дурніти, гладшати, горбатіти, дубіти, молодіти, заглухнути, запаришівіти, запухати, засмагнути, заохолодіти, товстіти, тонішати, кріпнути, могутнішати, набрякнути, смаглявіти, рости* і под.;

6) предикати, що вказують на зміну стану: *жалісніти, жвавішати, живішати, дичіти, мудріти, мужніти, сердитися, ображатися, гніватися* і под.;

7) предикати, що вказують на зміну кольорової гами: *біліти, блакитнішати, буряковіти, жовтіти, зеленіти, сивіти, червоніти, чорніти* та ін.¹⁰

Окрему групу становлять предикати процесуально-локативної семантики, що вказують на місцеперебування суб'єкта: *бути, жити, залишатися, лежати, мешкати, перебувати, проживати, розташуватися, сидіти, стояти, юртуватися, таборитися, таборувати, табунитися* та ін.¹¹

Одну з типових особливостей предикатів процесу становить наявність лівобічної залежності суб'єкта процесу і нівеляція правобічної об'єктної залежності. Тому дієслова з процесуальною семантикою звичайно формують залежність однієї іменникової синтаксеми, напр.: *І цей тріск продзвенів як смертельний постріл ...* (2, с. 12); *... він (син) виріс на горах високих ...* (1, с. 13); *І світилася лампадка перед ним* (2, с. 88); *... жевріє день* (1, с. 16); *... кипіло сонце на загаті* (1, с. 35).

Якщо суб'єктна синтаксема при предикатах дії реалізована переважно назвами істот, то при предикатах процесу її лексичний діапазон значно зростає і охоплює іменники, які позначають:

¹⁰ Словник української мови: в 11-ти томах, Київ 1970–1980.

¹¹ Там само.

1. Осіб, виражених власними та загальними назвами, напр.: *Гордій лежав під кожухом ...* (2, с. 18); *Парубок ... почервонів ...* (2, с. 20).

2. Конкретні предмети, напр.: ... *гуркотіла корба над криницею ...* (2, с. 30); *З правого боку далеко внизу блищали між вербами Тясмин і скелі* (2, с.31); ... *вся її постать світилася ...* (2, с. 53); *Свистять батоги* (1, с. 18).

3. Абстрактні предмети, напр.: *Але й він (голос) лунав по-святковому* (2, с. 15); *Воно (почуття) у всім єстві шуміло ...* (2, с. 18); *Після цього тиша в дворі не порушилася* (2, с. 30); ... *а внизу від води темніли тіні ...* (2, с. 59); *І голос його затремтів ...* (2, с. 71); *І ніч спорожніла аж до тієї людської свідомості ...* (2, с. 13).

4. Номінації флори, напр.: ... *красувалися жита ...* (2, с. 17); ... *зацїли гречки ...* (1, с. 26); ... *горить цвіт-рожа велика* (1, с. 27); *Й ромензілля стало в'януть у туманах* (1, с. 23).

5. Номінації фауни, напр.: ... *дзвеніли жайворінки* (2, с. 17); ... *ворони кричуть ...*(1, с. 14); *Лівий кінь важко дихав ...* (2, с. 26); ... *закукувавкак сич* (2, с. 33); *А півень тим часом з горища тітчиної хати статечно закукурікав ...* (2, с. 33); *Собака ... почав вити* (2, с. 60); *Як загавкали ж лисиці у тумані вранці ярком ...* (1, с. 17); *Два сиві орли клекочуть над морем вічності* (1, с. 20).

6. Явища природи, напр.: *Місяць світив так само серед неба над церквою ...* (2, с. 12); ... *кубляться всякі тумани, повсталі з казок чарівної давнини* (2, с. 19).

Предикати процесу, що вказують на зміну кольорової гами і формують суб'єктну залежність, а також предикати процесу-локативності, що утворюють суб'єктну і локативну залежності, досить активно функціонують у художньому тексті: *(Панна) ... почервоніла* (2, с. 27); *На спині чорніла розпуцена тишина коса* (2, с. 13); ... *біліли стіни попового дому, і біліла церква* (2, с. 31); *А на дугах біліли купи туману* (2, с. 31); *Церкви ... молоділи та біліли на майданах* (2, с. 33); *Небо вже добре розжевіло на сході ...* (2, с. 125); *Церква тим боком ... казково червоніла* (2, с. 59); *У верхній частині виходу біліло місячне світло ...* (2, с. 75); ... *(наймичка) сиділа коло підпичя ...* (2, с. 15); *(Вони) ... літом жили в Сердегівці* (2, с. 16); *Перед ним на столі лежала книга ...* (2, с. 67).

При предикатах процесу із семантичним значенням: *сердитися, ображатися, гніватися, ждати, чекати, шукати* і под.¹² спостерігаємо функціонування суб'єктної та об'єктної залежностей, напр.: ... *ми шукаємо самі себе* (2, с. 27); *Бо ти ж чекала мене коло царини ...* (2, с. 32); ... *ти ... відчуваєш і виправдовуєш мою поведінку ...* (2, с. 32); *А я жду тебе самотній* (1, с. 23).

¹² Словник української мови: в 11-ти томах, Київ 1970–1980.

Іноді письменник використовує предикати процесу, які формують нетипові семантико-синтаксичні залежності, що зумовлено метафоричним осмисленням образів, які представлені в художніх текстах, напр.: *Незабаром і «Достойно» задзвонять ...* (2, с. 17); *Луною йому просявають ліси та садки* (1, с. 16); *Мені так світять вечори* (1, с. 24); *... небо кров'ю червониться ...* (1, с. 31); *... ранок сонцем прошумить ...* (1, с. 38); *... прикуте море до Балкан ... гриміло кам'яними ланцюгами* (1, с. 20). Це зумовлено особливостями стилетворчих поетичних засобів і художнім самовираженням Тодося Осьмачки.

Загалом предикати із семантикою процесу формують суб'єктну семантико-синтаксичну залежність, яка не виходить поза межі одного іменника, за винятком окремих предикатів процесу (зміна емоційного стану, процес чекання і под.) та предикатів процесу-локативності. Лексичний діапазон предикатів процесу у реченневих конструкціях, що використовував Тодось Осьмачка у поезіях та романі «Старший боярин», досить специфічний і передусім спрямований на певну тривалість у часовому відрізку. Мовна палітра письменника яскраво висвітлює літопис духовної історії українського народу. Слово митця з усіма семантико-синтаксичними характеристиками послугувало тонким оригінальним інструментом для втілення усіх авторських задумів.

ЛІТЕРАТУРА

- Вихованець І., Городенська К., Русанівський В., 1983. *Семантико-синтаксична структура речення*, Київ, 219 с.
- Вихованець І., 1992. *Нариси з функціонального синтаксису української мови*, Київ, 222 с.
- Загнітко А., 2011. *Теоретична граматика української мови. Морфологія. Синтаксис*, Донецьк, 992 с.
- Кононенко В., 2010. *Предикатоцентрична теорія в логіко-семантичному вимірі*, в: *Предикат у структурі речення*, Київ-Івано-Франківськ-Варшава, 408 с.
- Межов О., 2012. *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць*, Луцьк, 464с.
- Мірченко М., 2004. *Структура синтаксичних категорій*, Луцьк, 393 с.
- Словник української мови: в 11-ти томах*, Київ 1970–1980.
- Теньєр Л., 1988. *Основи структурного синтаксиса*, Москва, 654 с.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Осьмачка Т., 1994. *Вибрані поезії*, Черкаси, 63 с.
2. Осьмачка Т., 1998. *Старший боярин; План до двору*, Київ, 239 с.

THE FUNCTIONAL TYPES OF THE PROCESSING PREDICATES
IN TODOS OSMACHKA'S LINGUISTIC CREATIVE WORK

Summary. The functional features of the processing predicates were explored, the semantic-syntactic structure of the sentence was discovered, the differences between the formal-syntactic and semantic-syntactic aspects of the sentence were found out, semantic groups with the predicates of process were underlined, the functional features of the predicates of a process in sentence's structures, that has been used by Todos Osmachka, were found in this article. The construction S + P_v is a usual sentence model that has been used very often by a write. In general predicates with the semantic of process form the subjective semantic-syntactic dependency, that doesn't go beyond the scopes of the one noun, except the individual predicates of the process (the change of emotional condition, the process of waiting, etc.) and predicates of a process-locativity. The lexical range of the predicates of a process is directed on the specific length in the time interval.

Key words: semantic-syntactic structure of a sentence, predicate of the process, semantic-syntactic dependency, the structure of the sentence